

Makale Bilgisi: Gültekin, M. (2025). Perspektivizmin Çelişkili Dünyası ve Durkheim'ın Ahlaki ve Mantıksal Bütünleşme İdeali. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:1, ss.368-383	Article Info: Gültekin, M. (2025). The Contradictory World of Perspectivism and Durkheim's Ideal of Moral and Logical Integration. DEU Journal of Humanities, Volume:12, Issue:1, pp.368-383
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
DOI: 10.69878/deuefad.1609361	DOI: 10.69878/deuefad.1609361
Gönderildiği Tarih: 03.01.2025	Date Submitted: 03.01.2025
Kabul Edildiği Tarih: 03.03.2025	Date Accepted: 03.03.2025

PERSPEKTİVİZMİN ÇELİŞKİLİ DÜNYASI VE DURKHEİM'İN AHLAKİ VE MANTIKSAL BÜTÜNLEŞME İDEALİ

Mustafa Gültekin*

ÖZ

Bu makale Emile Durkheim'ın, tanrısal düşüncenin düşüşe geçtiği ve Nietzscheci anlamda farklı hakikat yorumlarının rekabette olduğu perspektivizm bağlamında, toplum üyelerini mantıksal ve ahlaki bütünleşmeyle devlet aracılığıyla bir arada tutma çabasını ele almaktadır. Giriş bölümünde Durkheim'ın temel eserlerine kısaca değinildikten sonra, ikinci bölümde Durkheim'ın zihinsel kategoriler ile toplum arasında kurduğu ilişkinin kökenleri Febvre ve Foucault'nun düşünceleri aracılığıyla aydınlatılacaktır. Üçüncü bölümde, Durkheim'ın tanrı, din, ahlak, düşünsel kategoriler ve toplum hakkındaki bazı fikirleri, Kant'ın din, ahlak ve bilimi birbirinin yerine geçirdiğini iddia eden Nietzsche'nin eleştirisi çerçevesinde anlaşılmaya çalışılacaktır. Dördüncü bölümde, perspektivizmin çatışmalı dünyasını Durkheim'ın devlet aracılığıyla ahlaki bütünleşme ve mantıksal bütünleşme teorisiyle aşmaya çalışma teşebbüsü, Bourdieu'nün devlet üzerine bazı yorumları üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Bu tartışmalar çerçevesinde Bourdieu'nün, Durkheim'ın mantıksal ve ahlaki bütünleşme teorisinin eksikliklerini perspektivizm ve tahakküm içerikli bir sınıflandırma anlayışıyla özgün bir biçimde yorumladığı görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Durkheim, ahlaki bütünleşme, mantıksal bütünleşme, Nietzsche, perspektivizm

* Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, mustafagultekin2@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9187-1431

THE CONTRADICTORY WORLD OF PERSPECTIVISM AND DURKHEIM'S IDEAL OF MORAL AND LOGICAL INTEGRATION

ABSTRACT

This article examines Emile Durkheim's efforts to hold the members of society together through logical and moral integration by the state in the context of perspectivism, in which the divine idea was in decline and different interpretations of truth in the Nietzschean sense were in competition. After a brief mention of Durkheim's fundamental works in the introduction, the second section examines the roots of the relationship Durkheim established between mental categories and society, will be illuminated through the thoughts of Febvre and Foucault. The third section attempts to understand some of Durkheim's ideas about God, religion, morality, mental categories and society in the framework of Nietzsche's critique that Kant had replaced religion, morality and science. In the fourth section, the attempt to overcome the contradictory world of perspectivism with Durkheim's theory of moral and logical integration through the state will be explained with reference to some of Bourdieu's comments on the state. Within the framework of these discussions, it is shown that Bourdieu interprets the shortcomings of Durkheim's theory of logical and moral integration in an original way with an understanding of classification that includes perspectivism and domination.

Keywords: Durkheim, moral integration, logical integration, Nietzsche, perspectivism

1. GİRİŞ

Fransız devrimiyle beraber feodal toplumdan kapitalist sanayi toplumuna geçiş bağlamında Batı Avrupa coğrafyasında toplum üyelerinin yaşadıkları ekonomik, sosyal ve ahlaki krizlerin üstesinden gelebilme kaygıları, dönemin politik, ekonomik ve bilimsel tartışmalarında yankı bulmuştur. Eski rejim Huberman'ın deyişiyle “dua edenler, savaşımlar ve çalışanları” (Huberman, 1995, s. 11-25) temsil eden Kilise, aristokrasi ve köylüler arasında sınıfsal ve eşitsiz bir ilişki tesis etmesine ve Montesquie'nün deyişiyle mezkûr feodal yapı felsefi açıdan sahte bir anlam taşımasına karşın, toplum üyelerinin herkesin toplumsal konumuna ve borçlu olduğu şeye saygı duygusunu ürettiği (Aron, 2017, s. 29) görece dengeli bir toplumsal yapı da üretmiştir.

Sosyolojinin kurucularından Emile Durkheim (1858-1917) *Toplumsal İş bölümü* (1893/2006a) adlı eserinde, “mekanik dayanışmanın” yer aldığı toplumlarda hüküm süren “cezalandırıcı hukuktan”, bireyciliğin ve modern sanayinin gelişmesini karakterize eden “organik dayanışmanın” geçerli olduğu toplumlarda egemen olan “onarıcı hukuka” geçişi (Durkheim, 2006a) analiz etmiş ve böylece dışsal bir gösterge olarak ahlak ilkelerinin formel bir ifadesini temsil eden hukuk kurallarını incelemiştir (Tatlıcan, 2011, s. 58). Aynı zamanda Durkheim bir yandan eski dinsel ahlak etrafında işleyen lonca tipi korporasyonlardan uzaklaşmış olsa bile, söz konusu korporasyonların yeniden organize edilmesi suretiyle ekonomik hayatı ahlaklı

kılmayı başarabilecek tek kurum olduğunu da ileri sürmüştür (Durkheim, 2006a, s. 76). Ayrıca Durkheim sanayi toplumlarının keskin sınıf savaşımının bir göstergesi olan sendikaların ayrıştırıcı rolüne mesafe koyarak orta bir yol izlemiştir (Durkheim, 2006a, s. 26-27).

Sosyolojik Metodun Kuralları (1895/1994) adlı eserinde ise, toplumsal olguların doğa bilimlerinin pozitivist epistemolojisine öykünerek “şeyler” olarak incelenmesini teklif etmiştir (Durkheim, 1994, s. 51). Ardından, *İntihar: Toplum Bilimsel Bir İnceleme* (1897/1992) adlı eserinde dört toplumsal intihar tipi ortaya koymuştur. Modern toplumlarda egemen olan “anomik intihar” ve “bencil intihar” tiplerini modern bireyin topluma olan entegrasyonunun düşüklüğüyle açıklamış ve modern toplum üyelerinin negatif anlamdaki bireyselleşmesinin olumsuz sonuçlarından haberdar etmiştir (Durkheim, 1992, s. 145-331). Durkheim, Cumhuriyetle birlikte laik yurttaşlık ahlakı gibi sanayi toplumunda egemen olması gereken yeni ahlakın izlerini sürmüştür (Durkheim, 2006a, s. 91-164). *Dinsel Hayatın İlkeli Biçimleri* (2005) adlı eserinde de tüm inanç sistemleri ve kültürlerde bir zorunluluk biçiminde belli sayıda sembollerin ve ayinlerin olması gerektiğini ileri sürmüş ve tüm şekil farklılıklarına karşın tüm dinlerde bunun temel ortak özellik olduğunu vurgulayarak dini toplumsal bir fenomen olarak incelemeye girişmiştir (Durkheim, 2005, s. 21).

Sosyolojinin kurucularından biri olarak Émile Durkheim’ın entelektüel serüveni boyunca neredeyse tüm çalışmalarına toplumsal üyelerin yaşadığı sosyal/ahlaki krizlere pratik bir çözüm bulabilme kaygısı damgasını vurmuştur. Bu makalenin temel sorusu, 18. yüzyıl sonrasında Avrupa toplumlarında tanrısal düşüncenin temel tutamak olmaktan çıktığı ve Nietzsche’nin geçerli olduğunu ileri sürdüğü “perspektivizme” dayalı farklı hakikat yorumlarının çatışma içerisinde olduğu Avrupa toplumlarında, Durkheim’ın modern sanayi toplumun üyeleri arasındaki seküler bir tutamak noktasını oluşturma çabalarını mantıksal ve ahlaksal bütünleşme üzerinden nasıl tesis etmeye çalıştığıdır. Bu çalışma, Durkheim’ın mantıksal ve ahlaki bütünleşme kavramsal formülasyonlarını özellikle hem Kant kritiği üzerinden Nietzsche’nin perspektivizm iddiasıyla hem de bu iddianın içerildiği çağdaş sosyolojik teorinin temsilcilerinden Bourdieu üzerinden tahakküm temelli bir sosyolojik kavrayışla anlamakla sınırlıdır. Öte yandan bu çalışma, Durkheim’ın mantıksal ve ahlaki bütünleşme kavramları ve bu kavramların tahakküm boyutu üzerine dolaylı bile olsa yok denecek derecede az olan Türkçe literatüre¹ nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman analizi aracılığıyla bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

¹ Durkheim’ın din sosyolojisini Bourdieu’nün perspektifi dolayısıyla bilgi sosyolojisinin bir boyutu olarak gören bir çalışma için bkz. Gözaydın, İ. ve Gülsoy Ökten, N. (2011). Perspektivizm bağlamında, Durkheim’ın pragmatizmle olan ilişkisini ele alan bir çalışma için bkz. Berkurt, G. (2011). Ayrıca, özellikle kapitalizmin organik iş bölümünün ötesinde bir gerçekliğe sahip olduğunu görememesi ve tahakküm ilişkilerini birey devlet ilişkilerinin ötesinde gündelik

Çalışmanın ikinci bölümünde, Durkheim'in "zihinsel kategoriler" ile "toplum" arasında kurduğu rabıtaya ve bu rabıtanın Kant, Febvre ve Foucault üzerinden entelektüel kökenleri aydınlatılmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde, Durkheim'in tanrı, din, ahlak, düşünsel kategoriler ve toplum üzerindeki bazı fikirleri Nietzsche'nin Kant'ın din, ahlak ve bilim arasında kurduğuna inandığı süreklilik eleştirisi üzerinden kavranmaya çalışılacaktır. Dördüncü bölümde ise, Nietzsche'nin 19. Yüzyıl sonrası dünyada düşüncelerin/felsefelerin hakikat iddiaları konusunda rekabete/çatışmaya girmelerini tasvir eden "perspektivizm" olgusunu; Durkheim'in modern devletin üretmeye çalıştığı "ahlaki bütünleşme" ve "mantıksal bütünleşme" üzerinden devlet aracılığıyla aşmaya çalışma denemesini Bourdieu'nün devletle ilgili bazı fikirlerinden yararlanarak açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Zihinsel Kategorilerle Toplumun Rabıtası

Annales okulunun önemli isimlerinden Lucien Febvre (1878-1956) 16. yy. da yaşamış Rabelais (1494-1553) üzerinden "zihinsel kategoriler"le "toplumsal dünya" arasında bir ilişki tesis etmiştir. Febvre, Pantagruel'i yayınlamasıyla Rabelais'in çalışmalarının Hristiyanlığa bir saldırı niteliğinde olduğu ve onun bir inançsız olduğu ithamlarına karşı Rabelais'yle ilgilenmiş ve 16. yy. da düşünülebilir olmayan düşüncelerin ona mal edilmesinin anakronistik olduğunu savunmuştur (Burke, 2006, s. 64). Febvre, "On Altıncı Yüzyılda İnançsızlık Sorunu: Rabelais'nin Dini" adlı eserinde, Rabelais'in şakalarının Orta Çağ'da kutsalı parodileştiren bir gelenek içerisinde okunması gerektiği ve bunun da ateistliğine kanıt oluşturamayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca, 16. yy. da ateizmin imkânsızlığını kanıtlamaya çalıştığı bir tartışma açmış ve mezkûr tarihsel bağlamda "mutlak" ve "göreceli", "soyut" ve "somut", "nedensellik ve "düzenlilik" ve bunun gibi birçok anahtar sözcüğün yokluğuna dikkat çekmiştir (Burke, 2006, s. 65).

Annales okulunun çoğu üyesinde doğrudan ya da dolaylı etkisinin olduğu² sosyolojinin kurucularından olan Durkheim'dan, Febvre de büyük ihtimalle etkilenmiştir. Örneğin, Febvre'nin hocalarından biri olan Antoine Meillet, Durkheim'in öğrencisi olan ve bilhassa dilin toplumsal boyutlarıyla uğraşan bir dilbilimcidir (Burke, 2006, s. 40-41). Kategoriler sorunu Durkheim'in icat ettiği bir problematik değildi. Jones'a (2012, s. 404) göre Antik Yunan, Neo-Platoncular, Stoacılar, Budist felsefe, Orta çağın filozofları ve 18. yy. Almanya'sında Kant, çok farklı toplum tiplerinden gelmelerine karşın "kategoriler" sorunuyla ilgilenmişlerdir. Durkheim her ne kadar tarih, toplum ve metot açısından felsefi geleneğe meydan okusa bile, onun belli

hayatın her noktasında göremediği üzerinden Durkheim'ı eleştiren bir çalışma için bkz. Akçaoğlu, A. (2018).

² Chiot'a (1999, s. 39) göre Marc Bloch'un *The Royal Touch* adlı çalışmasında Durkheim'dan bariz bir etkilenme söz konusudur. Bu eserde "kolektif vicdan" ve "toplumsal olgular gibi bolca Durkheimcı kavramlar kullanılmıştır.

tanımlamalarını kabul etmiş, örneğin etnografik malzemeyi felsefi gelenek içinde geliştirilmiş olan tür aracılığıyla incelemiştir.

Durkheim dini salt metafizik veya salt teolojik çerçevede görmenin ötesinde bilimsel bir zihnin ürünü olan sosyolojiyle analiz etmeye çalışmıştır (bkz. Durkheim, 2005). Bununla beraber, Durkheim'in sadece 1883-1884 senelerinde, felsefe, psikoloji, mantık, etik ve metafizik konularında Lycée de Sens Course kurumunda verdiği felsefe derslerini (Durkheim, 2018) göz önünde bulundurduğumuzda,³ çok güçlü bir felsefi birikime sahip olan bir sosyolog olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Durkheim'in edindiği felsefe agregasyonunu teolojinin ve felsefenin temel problemlerini büyük ölçüde bildiğine dair güçlü kanıtlar olarak görmek mümkündür.⁴

Entelektüel serüveninin son yıllarına doğru Marcel Mauss (1872-1950) ile beraber yazdığı *De quelques formes primitives de classification-contribution à l'étude des représentations collectives, Année sociologique*'ü (1903) ve münferit olarak kaleme aldığı *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* (1912/2005) adlı eserini yayınlamıştır. Sözü edilen ilk çalışmasında Durkheim bilginin mantıksal yetileri ve onların nasıl insanlık içinde inşa edildiğiyle ilgilenmiş (Durkheim, 1903), diğer çalışmasında ise düşüncenin temel kategorileriyle ilgilenmiştir (Durkheim, 1912/2005). Durkheim'a (Jones, 2012, s. 405) göre akıl; temel kategorilerin bütününden başka herhangi bir şey değildir ve bu kategoriler sınıflandırıcı şemaların evrensel çekirdeğini temsil etmektedirler.

20. yüzyılın ikinci yarısının önemli düşünürlerinden olan Michel Foucault (1926-1984), Kant'a kadar insan üzerine her düşünmenin sonsuz olanın düşüncesine göre ikincil bir düşünce olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Foucault, Kant'tan itibaren tersinin geçerli olduğu yeni evrede, insanın sonsuzdan ya da hakikatten hareket ederek kavranılamayacağını, sonsuzun artık verili olmadığını ve sonluluktan başka bir şey olmadığını ileri sürmüştür (Foucault, 2004, s. 28) Bununla birlikte, hümanist hareketin tarihinin on dokuzuncu yüzyılın sonuna tekabül ettiğini, on altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyılın kültürlerinde insanın mevcut olmadığını da keşfetmiştir (Foucault, 2004, s. 32) Foucault'nun sonsuzluk, tanrı ve insan kavramlarına ilişkin yaptığı tespitle, Febvre'nin Rabelais ile ilgili dönemin düşünsel çerçevesinin nelerin düşünölemeyeceğini ifade ettiği iddiası paralel bir nitelik taşır gözükmemektedir.

Kant'ın tanrı ve din de dâhil düşünölebilir her şeyin aklın sınırları içerisinde kavranabileceğine (Cassirer, 1996, s. 400-414) dair radikal eleştirisi Durkheim'in teolojinin ve metafiziksel felsefenin “tanrı” ve “din”

³ 1882 senesinde École Normale Supérieure kurumundan felsefe agregasyonunu elde etti.

⁴Durkheim'da sosyoloji ve felsefe arasında bir kopuş ilişkisi olduğu kadar bir süreklilik ilişkisi olduğunu da vurgulayan bir çalışma için bkz. Kardeş, E., Turhan, Ö. (2011).

anlayışından kopuşunda da belirleyici bir duruşu temsil etmektedir. Bachelard'ın dediği manada bir “epistemolojik kopuş”la⁵, Kantçı düşünceden sonra insanın dışında herhangi bir varlığa özcü bir biçimde referans göstermeksizin bütün şeylerin insan aklının sınırları içerisinde kavranılabileceği din-dışı bir tarihinin yapılmasının yolu açılmıştır. Ne var ki, Foucault'ya (2004, s. 103) göre Aydınlanma'nın geleneksel ya da Hristiyan merkezli tanrı anlayışının yerine ikame ettiği “insan” fikri, aslında “tanrı” fikrinden tam bir kopuşun olmadığını da sembolize etmektedir. Modern ve hümanist çağa rağmen “Tanrı”nın var olmadığının kabulüyle yapılacak her şeyin mübah olmasına yol açacağı düşüncesi ve bu fikirden korkulması “insanlık” düşüncesinin tanrı düşüncesinin gördüğü işlevi üstlenmesini sağlamıştır.

3. Dinden Ahlaka, Ahlakten Bilime

Durkheim'ın son çalışmalarından olan *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* (2005) adlı çalışmasında tüm toplumların temelinde dinin olduğu, toplumun kutsalla yüklü olduğu ve toplumu oluşturan ahlaki varlıklar olan insanların birbirleriyle iletişim kurabilmesi için gereken zihinsel kategorilerin (zaman, mekân, sayı, sebep vs.) toplumdan türediği tezi (Durkheim, 2005, s. 26-27) Durkheim'ın din, ahlak ve toplum arasında kurduğu ilişkiyi anlamak açısından önemlidir. 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli filozoflarından Deleuze, Nietzsche'den hareket ederek Hristiyanlığın temsil ettiği dinin, ahlak olarak kendini devam ettirdiğinin, ahlakın da başka araçlarla bilim olarak kendini devam ettirdiğinin altını çizmiştir (Deleuze, 2010, s. 128-129).

Stauth ve Turner'a (2005, s. 69) göre Nietzsche dinsel değerlerin aşınmasıyla eski Tanrı anlayışıyla kuşatılmış Batı kültürünün temel varsayımlarının çöktüğünü ilan etmiştir. Ona göre felsefe ve dinin geleneksel teolojik söylemin geçersizleşmesiyle kendi temellerini sorgulamadan ilerlemesi mümkün değildi. Ayrıca yeni dönemde farklı felsefi iddialar doğruluğun hangi bakış açısından bakıldığına bağlı olduğu bir “perspektivizme” yol açmıştı. Bununla birlikte Nietzsche, Tanrı'nın yokluğunda hayata devam edilebilmesi için tüm değerlerin yeni baştan değerlendirilmesini vurgulamıştı. Nietzsche'nin tespitini başka bir bağlamda doğrulayan 20. yüzyıl Alman anayasa hukukçusu Carl Schmitt (1888-1985) *Siyasi İlahiyat* (1932/2005, s. 42) adlı eserinde, modern devlet kuramının bütün önemli kavramlarının dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramları olduğunu ileri sürmüştü (Schmitt, 2005, s. 42-43).

18. yy. sonrası Comtecu anlamda metafiziksel aşama ve teolojik aşama, toplumsal ve zihinsel evrimin pozitif aşaması lehine aşılması gereken dönemler olarak görülmüş olmasına karşın (Comte, 2001, s. 33) Schmitt'in vurguladığı gibi modern dönemde din ve hukuk sekülerleştirilmişti. Saint-Simon (1760-1825) ve öğrencisi Auguste Comte (1798-1857) Durkheim'ın sosyolojiyi inşa etmesinde güçlü etkiler üretmişti (Tiryakian, 2002, s. 213-

⁵ Bkz. Bachelard, G. (2009).

219). Meriç'e (2006, s. 26) göre Sosyalizmin kurucularından olan Saint-Simon dine ve özellikle Hristiyanlığa yönelik ciddi eleştiriler getirmiş olmasına karşın, saf bir dinin ve gerçek bir tanrı ve insan sevgisinin yararlarını ve "insanlar kardeşler" inancının vazgeçilemezliğini savunmuştur. Ayrıca sosyalizme ve kardeşlik etiğine dayanan yeni Hristiyanlığın taraftarı olan Saint-Simon'un sekreteri olan ve sosyoloji terimini icat eden Auguste Comte, "Yüce Varlık" olarak tanımladığı insanlığın tüm problemleri çözebilecek güçte olduğuna inanarak, kendini bu bilimin başrahibi olarak ilan etmiştir. Bununla birlikte altruizm, Comte'un merkezdeki kavramlarından biri olarak "insanlık dini" tarafından tapınma konusu yapılmıştır (Cipriani, 2011, s. 49-50).

Durkheim'in en çok etkilendiği düşünürlerden biri de Kant'dır. Durkheim *Dinsel Hayatın İlk Biçimleri*'nde Kant'ın "apriori kategorileri"ni (zaman, mekân, nedensellik vb.) "toplumsal kategoriler" olarak tanımlamış (Durkheim, 2005, s. 500-521) ve eserin başlarında modern dinlerin incelenmesinin uzun müddet dinin ayırt edici özelliğinin tanrı fikri olduğuna götürdüğünü ve inceleyeceği ilksel dinlerin büyük kısmının her türlü tanrı düşüncesine yabancı olduğunu (Durkheim, 2005, s. 23) itiraf ederek dini pozitif görünümüyle ele almaya çalışmıştır. Coenen Huther, Durkheim'in ahlak anlayışının Kantçı ahlakın sadece içerik açısından sosyolojikleştirilmiş hali olduğunu ileri sürmüştür. (Coenen Huther, 2013, s. 127).

20. yüzyıl Fransız düşüncesinin en önemli figürlerinden olan Gilles Deleuze (1925-1995) dinin yerini ahlakın, ahlakın yerini de bilimin doldurduğunu iddia ederek bir nevi dini dogmaların yerini başka araçlarla ahlakın doldurduğunu, bilimin de başka araçlarla ahlakın yerini doldurduğunu ileri sürmektedir (Deleuze, 2010, s. 128-129). Durkheim'in *Sosyoloji ve Felsefe* (2015) adlı eserinde, din ve ahlak arasında kurduğu ilişkiyle Deleuze'un yorumu arasında bir paralellik kurmak mümkündür. Durkheim din ve ahlak arasındaki güçlü ilişkiyi şu şekilde açıklar:

Yüzyıllar boyunca ahlak ve din çok yakından ilişkilendirilmiş ve hatta tamamıyla kaynaştırılmıştır... Uzun zamandır süregelen bir ilişki olduğunda, ayrılmaları ve birbirlerinden bağımsız olmaları artık olanaksızdır... Gerçekten de mevcut ahlaki yaşam dini olan içinde çokça bulunur... Ahlakın dini duygusu teolojininkinden apayrı bir şey olmaya meyillidir. Ahlaktaki kutsalın niteliği onu, dinde olduğu gibi eleştiri alanının dışına çıkartmaz. Ancak bu yalnızca bugün dahi çoğunluk tarafından güç bela fark edilen bir derece farkıdır" (Durkheim, 2015, s. 63).

Durkheim, din ve ahlak arasındaki kaynaşmayı belirttikten sonra sonra teolojinin kabul ettiği ahlak yaklaşımından farklı olarak yeni ahlakı kutsalı dahi eleştiriye tabi tutacak bir şey olarak kavramaktadır. Aynı eserde hem dinden kopmanın mümkün olmadığını hem de din ve ahlakın ürettiği korku

duygusunu birbirinden net çizgilerle ayırarak dünyevi koşullar içinde ifade edilebilir olan bir kutsallığı savunmaktadır.

Ahlak eğer dinin hiçbir ögesine sahip olmasaydı ahlak olmaktan çıkardı. Bunun haricinde suçun canlandırdığı korku, her haliyle imanlı bir kişinin kutsal olan suçun canlandırdığı korku, her haliyle imanlı bir kişinin kutsal olan şeylere saygısızlık yapılmamasını gösterdiği tepkiyle kıyaslanabilir. İnsanoğluna duyduğumuz saygı, müminlerin kutsal olarak gördükleri nesnelere duydukları saygıdan nispeten ayırt edilebilirdir (Durkheim, 2015, s. 85).

Neo-Kantçı⁶ olarak da konumlandırabileceğimiz Durkheim'ın din, ahlak ve toplum arasında kurduğu ilişkinin kökenlerini Kant'ta aramak verimli bir çaba olabilir. Neo-Kantçılığın en önemli simalarından Ernst Cassirer'e (1996, s. 406) göre saf aklın sınırlarında kalındığı sürece din hiçbir vahiy kavramını tanımaz. Böylelikle din, saf ahlaksal bir içeriğe sahip olmaktan başka bir şey ifade etmez. Aynı zamanda Cassirer'e (1996, s. 410) göre Kant "Salt Aklın Sınırları İçinde Din" yazısında din felsefesine ilişkin asli düşüncelerini açıklamaktansa, kurgulanmış dogmatik Hristiyanlık prensiplerinden yorumlar çıkarmak suretiyle akla temel ahlaksal doğrular içeriği kazandırmak istemektedir. Cassirer'e (1996, s. 411) göre Kant'ta eleştirel düşünce doğrudan dogmatik düşünce tarzına yönelmemekle birlikte, ona karşı pozitif bir tutum almaktadır. Üstelik Kant, Leissing ve Leibniz gibi bir tarihsel olgu olarak din karşısında akılcı bir iyimserliğe sahip gözükmemektedir. Hristiyanlığın tarihte yüzlerce yıldır sürmekte olması onun için Hristiyanlıkta genel geçer bir hat bulunabileceğinin kanıtıdır. Durkheim da *Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri*'nde yanlış olan hiçbir dinin olmadığı, bütün dinlerin kendilerine göre doğru olduğu ve hepsinin beşeriyetin verili şartlarını farklı yollarda da olsa yerine getirdiği fikrini ileri sürmektedir (Durkheim, 2005, s. 19). Aynı zamanda Durkheim aynı eserde müminlerin çağlar boyunca varlığını devam ettiren hislerinin saf yanılsamalardan ibaret olamayacağını da vurgulamaktadır (Durkheim, 2005, s. 489).

Deleuze, Nietzsche'yi temel alarak Kant'ın iddia edildiğinin aksine bir teolog gibi davranarak eleştirdiğini düşündüğü şeyleri eleştirmedeğini, hatta onlarla uzlaştığını iddia etmektedir. Kant, bilgi ve hakikat iddialarını eleştirirken hakikat ve bilginin kendisini gerçek bir eleştiriye tabi tutmaksızın muhafaza etmektedir. Ayrıca Deleuze gerçek bir eleştiriye Nietzsche'nin "perspektivizminde" bulunmaktadır. Perspektivizm ahlaki bir olgunun ya da fenomenin olmaması, fenomenlerin ahlaki bir yorumunun olması anlamına gelmektedir (Deleuze, 2010, s. 119-121). Nietzsche'ye (2010, s. 326) göre

⁶ Foucault, *Die Philosophie der Aufklärung* adlı eser üzerine yazdığı bir metinde Yeni Kantçılığın Batı düşüncesinin Kant'ın gerçekleştirdiği kopmayı aşmak konusunda karşı karşıya olduğu imkânsızlık dolayısıyla bu kopmayı canlandırma yönünde hiç durmadan yinelenen buyruk olduğunu ifade etmiş ve bu anlamda hepimizin Yeni-Kantçı olduğunu dile getirmiştir (Foucault, 2004, s. 40).

yalnızca gerçeklerin var olduğu kabulüne dayanan pozitivizme karşı gerçeğin sadece yorumları vardır. Bilgi sözcüğü sadece bir anlama sahipse bir sözcük bilinebilir ve yorumlanabilir. Arkasında bir anlam olmamakla beraber yalnızca anlamlar yani “perspektivizm” vardır. Dünyayı yorumlayan gereksinimlerimiz ve dürtülerimizdir ve dürtüler hükmetme arzusuyla ilişkilidir. Ayrıca Nietzsche’ye (2010, s. 339) göre mantığın ve kategorilerin oluşmasında belirleyici olan şey ihtiyaçlardır. Bilme eylemi amacıyla yapılan sınıflandırma ve şemalaştırma ihtiyacı insanları benzer kılma amacıyla yapılan bir ayarlamadır.

Durkheim yaşamının sonlarına doğru yazdığı *Pragmacılık ve Toplumbilim* (1913-1914/2016) adlı kitabının ilk bölümünde, Pragmacılığın Kökenleri üst başlıklı bölüme Nietzsche ile başlamaktadır. Durkheim’a (2016, s. 13-14) göre Nietzsche, hayatımızdaki hiçbir töresel ülkünün evrensel bir doğruluğunun olmadığını, nesne ve olguları kendi fikriyatımıza göre dönüştüren yordamlar vasıtasıyla tanıdığımızı ve onları sınıflandırdığımızı iddia eder. Ayrıca ona göre bu tür kurgular inşa etmemizin sebebi yaşamımız için “yararlı” olmalarıdır. Yanlış olsalar bile insanın hayatının devam edebilmesi için doğru olduğuna kanaat edilir. Nietzsche doğruyu belirleyip yanlış dışlayan şeyin yararlılık olduğunu kabul ettiği için pragmacılığın ana ilkesini paylaşmaktadır.

4. Durkheim’da Bireyleri Çatışma Temelli Perspektivizm’den Koparan Devlet

Nietzsche’den ilham alan Weber, modern dünyayı sayısız felsefi çerçeveler arasındaki çözüme kavuşturulamaz ve sürekli çatışmanın dünyası olarak çok tanrılı bir dünya olarak betimlemiştir (Stauth ve Tuner, 2005, s. 66). Buna karşın Tiryakian, Durkheim’ın çalışmalarının hiçbirinde toplumda yer alan grupların birbirinden hem ayrı olduklarını hem de her grubun birbirinden farklı bir ahlaki eylem çerçevesine sahip olduğunu göremediğini ileri sürmüştür (Tiryakian, 2002, s. 222). Durkheim’ın, Tiryakian’ın işaret ettiği gibi birbirinde farklı normatif ahlaki çerçevelere sahip toplumsal grupların mevcudiyetini yadsımasını, Nietzsche’nin çok tanrılı bir dünyanın hâkim olduğu ve aralarında büyük bir savaşın olduğu olgusunun farkında olmasına karşın, parçalı bu toplumsal yapıyı bütün olarak tasavvur etmesiyle açıklamak mümkündür. Çünkü Durkheim’ın bu kadar parçalı bir yapı olan toplumsal yapıyı bir bütün olarak görme çabasını, Nietzsche’nin “perspektivizm” düşüncesini kabul etmesiyle beraber Durkheim’ın farklı bakış açılarının birbirleriyle rekabetini engelleyebileceği ve onların “ahlaki bütünleşme”lerini tesis edeceğine dair düşüncesiyle açıklamak mümkündür. Antik dönem ve Orta Çağ’da başarıldığı gibi ekonomik aktiviteler sanayi toplumunda herkesin zorunlu bir iş bölümü içerisinde ister istemez herkesi içine aldığı bir dünya yarattıysa, Durkheim’ın yeni oluşacak olan ahlaki mesleki korporasyonlar üzerinden oluşturmak istemesini (Durkheim, 2006a, s. 21-54), birbirinden farklı yorumlara sahip olan insanları sanayi toplumlarının zorunlu kıldığı

organik dayanışmayı fırsat bilerek yeni bir ahlaki güç altında toplamak istemesi olarak anlamak mümkündür.

Durkheim'ın organik dayanışmanın hâkim olduğu modern sanayi toplumlarında yeni ahlakın nasıl tesis edileceği olgusu temel sorularından biri olarak görülebilir. Felsefe kökenli bir sosyolog olarak Pierre Bourdieu'nün birçok çalışmasında Durkheim'ın yöntemsel ve kavramsal çerçevesi devreye sokulmaktadır. Özellikle *Devlet Üzerine* (2015) adlı eserinde Durkheim, Bourdieu tarafından diğer klasik kurucular olan Marx ve Weber'le birlikte özgün bir biçimde bir araya getirilmekte ve “fiziksel iktidar”la beraber “sembolik iktidarın” da tekeli elinde bulunduran güç olan “devlet” nosyonu Durkheimcı bir perspektifle anlaşılır kılınmaktadır. Ayrıca, Durkheim'la beraber Marx, Weber, Neo-Kantçılık ve yapısalcılık da sistematik bir biçimde bir araya getirilmektedir (Bourdieu, 2015, s. 199-214).

Bourdieu, Durkheim'ın *Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eserinde toplumsal öznelerin aynı mantıksal algılara sahip olmalarını “mantıksal bütünleşme”, belli değerler üzerindeki mutabakatı ise “ahlaki bütünleşme” olarak tarif ettiğini, buna karşın Durkheim'ın hem bunları ayırdığını hem de ahlaki bütünleşmeye çok fazla vurgu yaparken mantıksal bütünleşmeyi es geçtiğini ileri sürmektedir (Bourdieu, 2015, s. 18-19). Durkheim'ın mantıksal bütünleşme üzerinde yeterince durmadığını ileri süren Bourdieu öte yandan ilkel sınıflandırmaları ve kolektif temsilleri Weber'in terminolojisini kullanarak tahakküm işlevleri olarak yorumlamaktadır (Brubaker, 2007, s. 235). Wacquant, Durkheim ve Mauss'un 1903 yılında yazdığı *İlkel Sınıflandırma Biçimleri* çalışmasını Bourdieu'nün dört açıdan revize ettiğini ifade eder: 1) Bilişsel yapılar ile toplumsal yapılar arasında kapitalist toplumlar öncesi topluluklarda cereyan eden tutarlılık, modern toplumlar da okul kurumu aracılığıyla işlemektedir. 2) Zihinsel sınıflandırmanın belirlenmişliğiyle ilgili tatminkâr bir nedensellik kurulmamıştır. Oysa toplumsal bölünmeler ile zihinsel şemalar arasında oluşumsal ve türdeş bir rabita mevcuttur. 3) Toplumsal yapılar ile zihinsel yapılar arasında var olan örtüşmenin siyasal işlevleri vardır, sembolik yapılar sadece bilgi araçları değil aynı zamanda tahakküm araçlarıdır. 4) Sınıflandırma sistemleri toplumdaki bireyleri ve grupların siyasal/kültürel üretim alanındaki mücadele kadar gündelik hayatın sıradan etkileşimlerinde de bir koz olarak karşımıza çıkmaktadır (Wacquant, 2003, s. 21-23).

Bourdieu için bu iki bütünleşmenin temelinde “devlet” vardır. Toplumsal dünyanın hakkındaki ihtilafların bizzat koşulu olan mutabakatı devlet kurmaktadır. Ayrıca hangi anlaşmazlık noktalarının ne olacağını da devlet belirlemektedir. Hobbes ve Locke'un ki gibi devlet bu klasik anlayışa göre tarafsız bir mekân olacak ve Leibniz'in Tanrı'yı tüm zıt perspektiflerin geometrik mekânı olarak tanımlayan analogisi kullanıldığında kendisi artık bir bakış açısı olmayan, tüm bakış açılarının üzerindeki bakış açısı olacaktır (Bourdieu, 2015, s. 18-19). Bourdieu'da toplumsal dünya hakkındaki “hakikat”, rakip toplumsal gruplar arasındaki mücadelenin konusudur ve

toplumsal dünyada “perspektivizm” aşılamamaktadır (Bourdieu, 2021, s. 147). Bourdieu’da “devlet” toplumsal özneleri perspektivizmden koparmaktadır. Nietzsche *Şen Bilim* (2011) adlı eserinde herkesin kendi hakikatini ve çıkarını başkasına dayatmaya çalıştığı bir dünyadan söz etmektedir. Perspektiflerin birbiriyle mücadele ettiği bu ortamda devlet toplumsal olarak tanınan perspektifi herkese dayatma çabasıdadır (Bourdieu, 2021, s. 145-146).

Farklı perspektiflerin ya da hakikat iddialarının ortada olduğu bir dünyada Durkheim, III. Cumhuriyet Fransa’sında solidarizm (dayanışmacılık) ideolojisi ile devlet aracılığıyla toplumun ortak bir ahlaki ve düşünsel çerçevede mutabakata varacağını ümit etmekteydi. Durkheim’ın ekonomik liberalizm ve sosyalizm arasında bir “orta yol” olarak savunduğu solidarist ideoloji (Mucchielli, 1998, s. 237-240 akt. Coenen Huther, 2013, s. 25) 1870’lerin başından itibaren yürürlüğe giren III. Cumhuriyet Fransa’sının da resmî ideolojisi haline gelmiştir (Hayward, 1961). Durkheim birçok solidarist düşünürle, adaleti esas alan, toplumun üyeleri arasındaki çatışmayı aşabilecek karşılıklı bağımlılık içeren organik dayanışma, sözde sözleşme, seküler eğitim ve 1789’un sosyal ve ekonomik prensiplerinin uygulanması konularında hem fikirdir (Lukes, 1973, s. 353). Durkheim, III. Cumhuriyet Fransa’sıyla kendini özdeşleştirmiştir (Collins ve Makowsky, 2014, s. 92). Cumhuriyet; monarşiye ters, kralın yönetilenleri şahsi mülkü gibi gören anlayışa zıt ve yurttaşların ortak iyilik için yürütmekte oldukları ortaklaşa bir iş olarak (Canovan, 1994, s. 139) tanımlandığında, Cumhuriyetin toplumda herhangi bir grup ya da sınıf çatışmasını aşan bir genel perspektif olduğu anlaşılabılır. Dolayısıyla Cumhuriyet fikrinin Durkheim’ın düşüncesinde özel çıkarlar üstü ve toplumun genelini temsil eden bir yönetim tipine tekabül ettiğini yorumlamak mümkündür. Durkheim’ın belirttiği gibi, yerel ve aile gibi ikincil iktidarların üzerinde tümüne kurallarını empoze edebilecek ve mezkûr ikincil iktidarlara bütünü değil bütünün bir parçası olduğunu hatırlatacak genel bir iktidar bulunmalıdır. Bu kolektif ayrılıkçılığı ve onun birey açısından ürettiği etkileri engellemenin tek yolu bütüncül kolektiviteyi, onun haklarını ve çıkarlarını temsil edecek özel bir organ bulunmasıdır (Durkheim, 2006b, s. 113).

Ayrıca Durkheim devleti toplumsal düşünce organı olarak tanımlamaktadır. Durkheim bireyi merkeze alan devlet tanımlarını reddederek Hegelci teze yaklaşmış ve her toplumun bireysel amaçlardan üstün olan ve bireysel amaçlarla ilişkisiz bir amacı bulunan devletin rolünün esasen toplumsal bu amacı gerçekleştirmek olduğunu ileri sürerek (Durkheim, 2006b, s. 104) Bourdieu’nün vurguladığı gibi toplumsal özneleri Nietzscheci anlamda farklı çıkarları ve hakikat iddialarının olduğu “perspektivizmden” kopartan bir düşünceyi temsil etmeyi tasavvur etmiştir. Buna karşın, Stauth ve Turner’a (2005, s. 66) göre *Toplumsal İşbölümü* (2006a) adlı çalışmasında Durkheim’ın toplumsal birlik konusunda tereddütleri yok gibi gözükse bile, *İlksel Biçimleri* 1912’de yazdığında ve Birinci Dünya Savaşı başlarken toplumsal birliği tesis eden milliyetçi sembolizm ve ritüel meselesini ele aldığı bu iyimser tutum ortadan kaybolmuştu. Çünkü söz konusu ahlaki

birliğin ortadan kalkması sonucu ahlak konusundaki aşırı görecelilik ve perspektivizmin hâkim olduğu bir dönem yaşıyordu.

Ne var ki, özellikle 2. Dünya savaşı sonrası birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Durkheim'ın ülkesi Fransa'da da bir neo Durkheimcı ve neo solidarist olarak da konumlandıracağımız Castel'e (2004, s. 40) göre "ücretliler toplumu" üzerinden kolektifi oluşturan işçilerin ve kadroluların arasındaki gelir farklılıkları ve mesafe aynı kalmakla birlikte, sosyal devletin ücretlilik statüsü üzerinden tüm çalışanları ve ailelerini kolektif garantilerle donattığı bir "Şanlı Otuzlar" dönemi de yaşanmıştı. Ayrıca, ücretlilik ya da çalışmaya bağlı olarak bireylerin Fransız sosyal devletinden edindiği bazı kolektif garantiler ve haklar Fransız muhafazakâr-korporatist rejiminde (Paugam, 2018, s. 249) tüm sınıfsal ve statüsel ayrışmaları hafifleten bir işlev görmüştü. Ayrıca, neoliberal dalga gelmeden evvel 1970'lere kadar hüküm süren bu periyod, Durkheim ve diğer solidaristlerden etkilenen organik dayanışmanın kısa ama güçlü bir denemesine sahne olmuştu (bkz. Gültekin, 2022).

5. SONUÇ

Durkheim, III. Cumhuriyet Fransa'sında toplumun geçirdiği dönüşümlerin sancılarını dindirebilecek pratik yönü baskın bilim olarak sosyoloji disiplini inşa etmiştir. Sosyolojiyi inşa etme sürecinde özellikle ele aldığı iş bölümü, meslek ahlakı, devlet ve intihar olgularını ve entelektüel hayatının sonlarına doğru dinsel hayatı pozitif görünümleriyle olgusal düzeyde sosyolojik bir nesne olarak analiz etmeye çalıştı. Durkheim, özellikle bu son çalışmasında düşünce kategorileriyle toplum arasında bir mütakabiliyet keşfetti ve böylece Kantçı "apriori" kategorileri sosyolojikleştirmeyi denedi. Aynı zamanda çalışmalarında din ve ahlakın birbirinden ayıramayacak şekilde kaynaşmış olduğunu da vurguladı.

Ne var ki bu tespiti, Kant'ın din, ahlak ve bilimin arasında kurduğu yerine geçme ilişkisi dolayısıyla "gerçek" bir eleştiri olmadığını ileri süren Nietzsche kritiğiyle beraber düşünüldüğünde, Durkheim'ın sosyolojisini teolojik bir içeriği olmaksızın pozitif bir yöntemle toplumsal olguları ele alan seküler bir ahlak öğretisi olarak okumak acaba mümkün müdür? Öte yandan Durkheim, Nietzsche'nin modern dünyada sonsuz ve uzlaşmaz bir felsefi/düşünsel çatışmayı/rekabeti tasvir ettiği "perspektivizm" olgusunun farkındadır ama bu perspektivizm koşullarında sanayi toplumunun ortak bir ahlaki çerçeve oluşturmayacağını da bilmektedir. Bu yüzden Bourdieu'nün vurguladığı gibi, toplum üyelerinin perspektivizmden kopmak suretiyle "benzer" düşünce kategorilerine sahip olabileceği "mantıksal bütünleşme"nin tesisi için devletin "sembolik iktidar" olarak varlığı da elzemdir. Öte yandan, Bourdieu için sınıflandırma sistemleri Durkheim'da Nietzsche'nin perspektivizmini aşmaya dönük bir çaba olarak gözüксе bile, Bourdieu'da sınıflandırma sistemleri nötr olmayıp bireyler ya da grupların siyasal veya kültürel sahadaki mücadelede olduğu kadar gündelik sıradan etkileşimlerde

de bir ihtilaf ve mücadele meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır (bkz. Wacquant, 2003, s. 21-23).

Devlet kurumu, Durkheim’ın III. Cumhuriyet Fransa’sında “solidarist” bir devlet olarak tahayyül edilmiştir. Sanayi toplumunda geçerli dayanışma tipi olan organik dayanışmayı mesleki korporasyonlar üzerinden geliştireceği seküler ahlakla inşa edecek olan da devlettir. Durkheim’ın ve diğer Fransız solidaristlerinin tasavvurundaki devlet fikri, bireyleri Nietzsche’nin ileri sürdüğü perspektivizmden kopartıp farklı sınıfsal mevcudiyetlere rağmen ücretlilik statüsü üzerinden benzer kılmaya çalışmış ve 1945-1970 arasında neoliberal politikalar uygulanmadan önce Fransız sosyal devleti aracılığıyla bunun kısa ama güçlü bir denemesini uygulama fırsatı bulmuştur. Neoliberal uygulamalarla beraber, Bourdieucü anlamda eğitim görevlilerinden yardım kuruluşlarının görevlilerine kadar devletin sosyal tarafını yani “sol elini” temsil eden taraf, devletin “sağ eli” olarak tarif edilen maliye bakanlığı, kamu ve özel bankaların uzmanları gibi kesimlerin gücünün artmasıyla zayıflatılmıştır (Bourdieu, 2017, s. 11-12). Böylece bu durum Fransız sosyal devletinin sınıfları ve statüler arasındaki mesafeleri hafifletme işlevi gören yanının terkedilmesine yol açmıştır (bkz. Gültekin, 2022). Ayrıca bu süreç devlet eliyle farklı çıkarların bir ölçüde uzlaşarak rekabetçi perspektivizmden kaynaklı ihtilafları hafifleten Şanlı Otuzlar (1945-1975) periyodunu artık neoliberal uygulamalarla cılızlaştırmıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akçaoğlu, A. (2018). Niçin Hala Durkheim Okumalıyız? Durkheim Sosyolojisinin İçsel Mantığı, İmkanları ve Kısıtlılıkları, Ü. Tatlıcan & V. S. Öğütle (Ed.), *Émile Durkheim'ı Yeniden Okumak* içinde (s. 135-153). Phoenix Yayınevi.
- Aron, R. (2017). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. (K. Alemdar, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Bachelard, G. (2009). *Uygulamalı Akılcılık*. (E. Sarıkartal, Çev.). İthaki Yayınları.
- Berkkurt, G. (2011). Pragmatizm Eleştirisinden Liberalizmin Kuşatmasına Durkheim Sosyolojisi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(21), 159-178.
- Bourdieu, P. (2015). *Devlet Üzerine Collège de France Dersleri (1989-1992)*. (A. Sümer, Çev.). İletişim Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2017). *Karşı Ateşler-I Neoliberal İstilaya Karşı Direnişe Hizmet Edecek Sözler*. (S. Canbolat, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2021). *Genel Sosyoloji: Collège de France Dersleri (1981-1983)*. (Z. Emirosmanoğlu, Çev.). İletişim Yayıncılık.
- Brubaker, R. (2007). Klasik Teoriyi Yeniden Düşünmek: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojik Yaklaşımı, H. Erbaş, M. K. Coşkun, D. Yüzüak (Ed.), *Fark/Kimlik SINIF* içinde (s. 217-258), (E. Yüce ve Ö. B. Ağtaş, Çev.). Eos Yayınevi.
- Burke, P. (2006). *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. (M. Küçük, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Canovan, M. (1994). Cumhuriyetçilik, D. Miller, J. Coleman, W. Connolly, A. Ryan (Ed.), *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi I (A-J)* içinde, (s. 139-143). (B. Peker ve N. Kırar, Çev.). Ümit Yayıncılık.
- Cassirer, E. (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*. (D. Özlem, Çev.). İnkılap Kitabevi.
- Castel, R. (2004). *Sosyal Güvensizlik*. (I. Ergüden, Çev.). İletişim Yayınları.
- Chiot, D. (1999). Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası, T. Skocpol (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler* içinde (s. 22-46). (A. Fethi, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cipriani, R. (2011). *Din sosyolojisi Tarih ve Teoriler*. (M. Ak vd., Çev.). Rağbet Yayınları.
- Coenen Huther, J. (2013). *Durkheim'ı Anlamak*. (S. Akyüz, Çev.). İletişim Yayıncılık.
- Collins, R. ve Makowsky, M. (2014). *Toplumun Keşfi*. (N. Oktik, Çev. Editörü). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Comte, A. (2001). *Pozitif Felsefe Kursları*. (E. Ataçay, Çev.). Sosyal Yayınlar.
- Deleuze, G. (2010). *Nietzsche ve Felsefe*. (F. Taylan, Çev.). Norgunk Yayıncılık.
- Durkheim, E. (1992). *İntihar Toplum Bilimsel İnceleme*. (Ö. Ozankaya, Çev.). İmge Kitabevi.

- Durkheim, E. (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*. (E. Aytekin, Çev.). Sosyal Yayınlar.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.). Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2006a). *Toplumsal İşbölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.). Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2006b). *Sosyoloji Dersleri*. (A. Berktaş, Çev.). İletişim Yayınları.
- Durkheim, E. (2015). *Sosyoloji ve Felsefe*. (M. Elma, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Durkheim, E. (2016). *Pragmacılık ve Toplumbilim*. (Ö. Ozankaya, Çev.). Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2018). *Felsefe Dersleri*. (D. Kartun ve A. Beyaz, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Durkheim, E. & Mauss, M. (1903). De quelques formes primitives de classification-contribution à l'étude des représentations collectives, *Année sociologique*, 6.http://classiques.uqac.ca/classiques/mauss_marcel/essais_de_socio/T7_formes_classification/formes_classification.pdf, Erişim Tarihi: 30.12.2024
- Foucault, M. (2004) *Felsefe Sahnesi Seçme Yazılar 5*. (I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gültekin, M. (2022). Selon Castel Des Changements De La Société Salariale En France: Collectif Dégradé Et Nouvelle Distinction. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 4(2), 27-37. <https://doi.org/10.54132/akaf.1205434>
- Gözaydın, İ., & Ökten Gülsoy, N. (2011). Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel Ve Güncel Olanakları. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(21), 1-15.
- Hayward, J. E. S. (1961). The Official Social Philosophy of the French Third Republic: Léon Bourgeois and Solidarism. *International Review of Social History*, Vol 6, issue 1, April, 19-48. <https://doi.org/10.1017/S0020859000001759>
- Huberman, L. (1995). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (M. Belge, Çev.). İletişim Yayınları.
- Jones, S. S. (2012). Forms of Thought and Forms of Society: Durkheim and the Question of the Categories. *L'Année sociologique*, 62, 387-407. <https://doi.org/10.3917/anso.122.0387>
- Kardeş, M. E., & Turhan, Ö. (2011). Durkheim'da Süreklilik Ve Kopuş Olarak Felsefe Ve Sosyoloji İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(21), 187-198.
- Lukes, S. (1973). *Émile Durkheim: His Life and Work. A historical and Critical Study*, Penguin Books.
- Meriç, C. (2006). *Saint-Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*. İletişim Yayıncılık.
- Nietzsche, F. (2010). *Güç İstenci*. (N. Epçeli, Çev.). Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011). *Şen Bilim*. (A. İnəm, Çev.). Say Yayınları.

- Paugam, S. (2018). 1995: Castel ve Ücretli Çalışanlar Dünyasındaki Aşınma, C. Lemieux (Ed.), (Çev. Zeynep Turan). *Sosyal Bilimlerde 101 Temel Kitap* içinde, (s. 247-249.) Sel Yayıncılık.
- Schmitt, C. (2005). *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*. (E. Zeybekoğlu, Çev.). Dost Kitabevi.
- Stauth, G. ve Turner, B. S. (2005). *Nietzsche'nin Dansı Toplumsal Hayatta Hınç, Karşılıklılık ve Direniş*. (M. Küçük, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tatlıcan, Ü. (2011). *Sosyoloji ve Sosyal Teori Yazıları*. Sentez Yayınları.
- Tiryakian, E. (2002). Emile Durkheim. M. Tunçay, A. Uğur (Ed.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde, (s. 193-241). (C. Tokluoğlu, Çev.). Ayraç Yayınevi.
- Wacquant, L. (2003). Giriş. P. Bourdieu ve L. Wacquant (Ed.), *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* içinde, (s. 13-45). (N. Ökten, Çev.). İletişim Yayıncılık.